

NIKOLA PANTELIĆ
MIJODRAG RADOJEVIĆ

**(ZLO)UPOTREBA MERA MILITANTNE DEMOKRATIJE
– LOJALNOST DRŽAVNIH SLUŽBENIKA I OGRANIČENJE
POLITIČKOG UDRUŽIVANJA –**

Da li se demokratija može braniti nedemokratskim sredstvima? Da li su ova sredstva u skladu sa konstitucionalnom demokratijom? Da li je moguće otkriti elemente i načela recepta kojim se uspostavlja ravnoteža između legitimnih ograničenja slobode i legitimnog interesa države da se zaštiti od svojih protivnika? Koristeći doktrinarna stanovišta i stavove jurisprudencije autori ukazuju na to da nema jednoznačnog odgovora na postavljena pitanja. Koncept militantne demokratije, nastao na iskustvu sa nacističkim režimom, primenjen je nakon Drugog svetskog rata u tadašnjoj Saveznoj Republici Nemačkoj, a zatim i u formi lustracije u postkomunističkim zemljama. Upotreba ove doktrine u praksi dovela je do kršenja ljudskih prava na slobodu izražavanja i udruživanja zajemčenih Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Paradoksi nisu razrešeni, a lek za neprijatelje demokratije nije pronađen. U međuvremenu, širi se virus pandemije autoritarizma u Evropi.

Ključne reči: liberalna demokratija, lojalnost državne uprave, ograničenje političkog udruživanja, lustracija, Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda

Mr Nikola Pantelić, zamenik javnog tužioca, Treće osnovno javno tužilaštvo u Beogradu, e-mail: panta_0008@yahoo.com.

Dr Mijodrag Radojević, naučni saradnik, Institut za političke studije, Beograd, e-mail: miodrag.radojevic@gmail.com.

ODBRANA DEMOKRATIJE PRAVNIM MERAMA

U savremenoj društvenoj teoriji dva su ontološka problema vezana za demokratiju – prvi se odnosi na poboljšanje njene efikasnosti i kapaciteta, otklanjanje onih kritika, prisutnih od antičkih vremena, koji je određuju kao lošu vladavinu utemeljenu na tiraniji većine, vladavinu prosečnih (nekompetentnih) čija je posledica poništavanje individualizma, prirodnih i urođenih prava. Drugi problem pojavljuje u obliku dileme o zaštiti demokratije od njenih neprijatelja. Sa krizom demokratije u modernom dobu, još od Francuske revolucije, aktuelizuje se rasprava o načinima njenog obračuna sa političkim neistomišljenicima. Bez obzira na to da li se radi o desnom ili levom političkom ekstremizmu, terorističkim grupama ili populističkim pokretima, koji smatraju da je u ime vere, nacije ili boljitka položaja delova društva (npr. klase) neophodno demokratiju ukinuti i zameniti drugačijim tipom političkog sistema, oni se skupa stigmatizuju kao dušmani demokratije. U etabliranim liberalnim demokratijama potraga za rešenjima, zaogrnutim u pravnu odoru, suprotstavljanja nedemokratskim pojavama i ponašanjima poprima ponekad karakter opasnih eksperimenata i dvosmislenih namera. Na primer, dramatičniji rasplet od viđenog mogao je uslediti u „prvoj zemlji demokratije“, kada je bivšem predsedniku Donaldu Trampu uskraćen pristup društvenim mrežama i sredstvima javnog informisanja, a zatim i najavljena inicijativa o zabrani ponovnog kandidovanja na sledećim predsedničkim izborima, jer je navodno podstakao političko nasilje. Zbog političkih stavova, kako je to ocenjeno u tamošnjoj političkoj javnosti, usledilo je i neuspešno „izbacivanje“ iz Predstavničkog doma kongresmena Mardžori Tejlor Grin (*Marjorie Taylor Greene*).¹ Takođe, u posttotalitarnim sistemima, i na ovim prostorima, još uvek je aktuelna tema o primeni lustracionih mera prema pristalicama i simpatizerima bivšeg režima. S obzirom na to da su u pojedinim sredinama naslednici nekadašnjih komunista u funkcionerskim stolicama, teza o lustraciji kao meri pročišćenja u javnom životu poprima i obeležje oružja u političkoj borbi.

Ideja o tome da se javnim funkcionerima i državnim službenicima onemogućiti obavljanje svojih dužnosti i poslova nalazi svoju teorijsku podlogu u konceptu poznatim pod nazivima: militantna demokratija, borbena demokratija, odbrambena demokratija, netolerantna demokratija itd. Izvorni naziv – militatna demokratija pripada nemačkom naučniku jevrejskog porekla Karlu Levenštajnu, koji je pod parolom da se vatrom suprotstavlja vatri, odnosno kako je to kasnije reinterpetirano da nema slobode za neprijatelje demokratije, prvi upotrebio

¹ Takva mogućnost je dopuštena Ustavom, ako za ovaj predlog glasa dve trećine kongresmena i senatora u oba doma američkog predstavničkog tela.

ovaj izraz u svom poznatom članku „Militantna demokratija i osnovna prava“ objavljenom u Sjedinjenim Američkim Državama uoči Drugog svetskog rata.² Po Levenštajnu, propast Vajmarske republike posledica je njenih slabosti da prema neprijateljima demokratije primeni radikalne mere. Zbog toga, da bi vrednosti demokratije bile očuvane ona mora da se brani svim sredstvima. Iskustvo sa totalitarnim režimima desne i leve provinijencije uticalo je na to da se ova doktrina integriše u posleratni Nemački ustav. Istine radi, postoje i oni teoretičari koji smatraju da su koreni i izvori militantne demokratije stariji i da se oni mogu tražiti u Francuskoj revoluciji i Američkom ustavnom poretku. Levenštajnova doktrina, kako tvrde pojedini teoretičari, pre njene primene u Nemačkoj testirana je u SAD-u kroz agresivnu antikomunističku politiku tokom 40-ih godina prošlog veka, ali i u „izolaciji“ američkih državljana japanskog porekla tokom Drugog svetskog rata.³ Masovnije korišćenje ove doktrine usledilo je tokom hladnog rata, a zatim i nakon pada Berlinskog zida u postkomunističkim zemljama (pomenuta lustracija).

Demokratije širom sveta primenjivale su niz mera koje onemogućavaju za- govornike totalitarnih režima da iskoriste njihove slabosti. Osim zabrane političkih stranaka kao najreprezentativnije mere, koriste se i druge, manje invazivne mere, okrenute pojedincima. Ograničenje slobode govora (zbog zabrane negiranja Ho- lokausta), zabrana zloupotrebe prava i zahtevanje od državnih službenika da budu privrženi demokratskim vrednostima („lojalnost“ državnih službenika), samo su deo arsenala tzv. militantne demokratije. Primena ovih mera u Saveznoj Republici Nemačkoj, kroz proces denacifikacije ali i obračuna sa komunističkom partijom, i postkomunističkim zemljama u vidu lustracije suočila se sa nizom problema. Pre svega, konceptu militantne demokratije se upućuje prigovor da ona ograničava os- novna ljudska prava, poput prava na slobodu udruživanja i mišljenja, i da nelibe- ralnim merama brani liberalni poredak. Na konkretnim primerima, uz uvažavanje teorijskih stanovišta preispitaćemo da li su ove mere legitimne sa stanovišta uni- verzalnih vrednosti i legalne u skladu sa međunarodnim pravnim standardima, odnosno da li one, u krajnjoj meri, vode urušavanju ili jačanju pravnih sistema i vladavine prava.

² Karl Loewenstein, „Militant Democracy and Fundamental Rights“, *The American Political Science Review*, Vol. 31, No. 3, 1937, 417–432. https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/students/modules/hi290/seminars/revolution/lowenstein_militant_democracy_i.pdf, 11.08.2021.

³ O uticajima Levenštajnovog koncepta na Američki koncept militantne demokratije u praksi: Udi Greenberg, „Militant Democracy and Human Rights“, *New German Critique – An Interdisciplinary Journal of German Studies*, Vol. 42, No. 3, 2015, 169–195, [https://read.dukeupress.edu/new-german-critique/article-abstract/42/3%20\(126\)/169/33224/Militant-Democracy-and-Human-Rights](https://read.dukeupress.edu/new-german-critique/article-abstract/42/3%20(126)/169/33224/Militant-Democracy-and-Human-Rights), 11.08.2021.

MERE MILITANTNE DEMOKRATIJE KAO ODBRANA PORETKA

Lojalnost državnih službenika kao mera militantne demokratije

Pravni sistemi širom sveta, decenijama unazad prihvataju lojalnost državne uprave kao jedan od efikasnijih instrumenata militantne demokratije. Među prvima koji su počeli sa primenom ovog koncepta bila je Savezna Republika Nemačka. Nakon što je ideja lojalnosti javne uprave u demokratskom sistemu začeta u SR Nemačkoj, ona je prihvaćena i u nekim postkomunističkim državama, u obliku lustracije.⁴ Češka je, na primer, sledeći primer Nemačke, „agente“ koji su saradivali sa komunističkim vlastima onemogućila da se putem angažovanja u državnoj upravi približe javnim vlastima. Zbog toga je u, usko postavljenim kriterijumima, velikom broju građana onemogućeno zapošljavanje u organima državne uprave. I drugi politički režimi su se na različit način ophodili sa „nelojalnom“ državnom upravom. Za razliku od Nemačke i Češke, koje su bile rigoroznije, Poljska i Mađarska imale su popustljiviju („mekšu“) politiku lustracije. U drugim zemljama ove mere bile su simbolički odraz militantne demokratije.⁵ Srbija je, pak, bila jedinstveni primer, jer zakon o lustraciji (Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, *Službeni glasnik RS*, br. 58/03 i 61/03 – ispr.) nikada nije bio primenjen.

Za implementaciju koncepta „lojalne državne uprave“ u arsenal militantne demokratije, velikim delom je zaslužna SR Nemačka. Savezna vlada je, u odluci od 19. decembra 1950. godine, zauzela stanovište da je nespojivo članstvo u Komunističkoj partiji Nemačke (u daljem tekstu skraćeno: KPD) sa radnim angažovanjem (službenika, zaposlenog, ili radnika) u federalnoj službi. Ovom prilikom, nadležni su se, takođe, poslužili doktrinom militantne demokratije. Zaključak je da je politika KPD nespojiva sa lojalnošću njenih članova državi, pošto je cilj stranke podrievanje liberalnog demokratskog poretka.⁶

⁴ Lustracija, kao mera suočavanja sa prošlošću, u postkomunističkim zemljama se predstavlja kao mera tranzicione pravde i primenjivala u postupcima za ekskomunikaciju iz javnog života predstavnika stare komunističke vlasti (dekomunizacije), dok se u SR Nemačkoj koncept lojalnosti javne uprave odnosio na adresate za kršenje ustava, za „dela“ počinjenja u sistemu u kome nije vladao komunistički režim, i predstavlja vrstu specifičnog *vetinga ili skrininga* – provere ispunjenosti uslova za rad u javnim službama. U oba slučaja radilo se suštinski o dekomunizaciji – ideološkom i politički motivisanom procesu (slično, Milan Cakić, „Lustracija u Evropi i Srbiji: Motivacija za donošenje Zakona o lustraciji i njihove društvene funkcije“, *Sociologija*, vol. LII, br. 3/2010, 290). U oba slučaja, legitimnost lustracije i mere lojalnosti javne uprave, koji se mogu posmatrati i kao sinonimi, opravdana je kao mera jačanja demokratskih institucija. U oba slučaja, motivi su bili i „strah od povratka u socijalizam“.

⁵ Svetlana Tyulkina, *Militant Democracy – Undemocratic Political Parties and beyond*, Central European University Department of Legal Studies, Budapest, 2011, 129.

⁶ BVefgGE 5, § 99, <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv005085.html#Rn056>, 22.09.2021.

Početak sedamdesetih godina, kao odgovor na novu pretnju komunizma (agresivni program „Nove komunističke partije“: u daljem tekstu „NKP“) ustanovljen je *Berufsverbot* tj. diskvalifikacija u profesijama vezanim za javnu upravu. Da bi se suzbilo ostvarivanje programa NKP, predsednici nemačkih zemalja (*Deutsch Bundesländer*) i Savezni kancelar su najavili rigoroznu kontrolu i udaljavanje iz državne službe članova onih stranaka, koje su neprijateljski bile nastrojene prema Ustavu. Uredbe, kao instrumenti vlasti, za kojima one često i rado posežu, nisu izostale ni ovoga puta. Strah od povećanja terorističkih napada, naveo je saveznog kancelara i premijere saveznih država da 18. januara 1972. godine donesu „Uredbu o radikalima“. Predmetnim aktom zahtevalo se od kandidata za javni servis da priznaju lojalnost „slobodnom demokratskom poretku“. Svim kandidatima kod kojih nije bilo moguće utvrditi nespornu lojalnost demokratiji zaprećeno je odbacivanjem prijave za posao u javnom servisu.⁷

Podnosioci prijave za posao su bili obavezni da osiguraju svoju posvećenost slobodnom demokratskom poretku, u duhu osnovnog zakona. Štaviše, svi državni službenici su morali da se aktivno angažuju, unutar i van svoje službe, radi očuvanja poretka. Ukoliko državni službenik preduzima akcije ili je član organizacije čiji su ciljevi neustavni prema njemu se mogu preduzeti potrebne mere, a posebno treba da se razmotri njegovo uklanjanje (odnosno odbijanje) iz javne službe.⁸ Uprkos protivljenju stručne javnosti,⁹ Ustavni sud SR Nemačke je „podržao“ odluke o otpuštanju iz državne službe pripadnika neonacističkih i neokomunističkih stranaka (organizacija), zbog toga što su osvedočeni neprijatelji Ustava. U skladu sa tradicionalnom nemačkom birokratskom preciznošću obuhvaćena je skoro čitava javna uprava, od nadležnih organa i državnih službenika (pod udarom su bili zaposleni u javnim službama poput zdravstva, železnice, pošte, telekomunikacija itd.). Brojni pojedinci su bili izloženi postupku preispitivanja lojalnosti ustavnom sistemu. Kako je primenu ovih mera pratila kritika iz zemlje i inostranstva, poslednji slučaj odobravanja ovih mera zabeležen je 1975. godine. Pojedini državni službenici, koji su zbog svojih političkih stanovišta ostali bez posla, obratili su se Evropskom sudu za ljudska prava.¹⁰

⁷ Uredba je predviđala da svaki slučaj mora da bude pojedinačno ispitan i vrednovan; Opširnije, Gerald Braunthal, *Political Loyalty and Public Service in West Germany: The 1972 Decree against Radicals and Its Consequences*, University of Massachusetts Press, Massachusetts, 1990, 31.

⁸ „West German States Declare Radicals Unfit for Public Service (January 28, 1972)“, http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=898, 22.09.2021.

⁹ Najglasnija je bila „Liga demokratskih akademika“, organizacija komunističkih levo orijentisanih radikala, sačinjena od univerzitetskih profesora i osoblja, koja se usprotivila ideološkoj represiji Uredbe i sužavanju pluralizma; G. Braunthal, op. cit., 34.

¹⁰ Vojin Dimitrijević, „Ograničenja slobode udruživanja i srodnih prava dozvoljena međunarodnim pravom“ (ur. Jovica Trkulja), *Ustavno ograničenje slobode udruživanja – zbornik radova*,

Slučaj „nelojalne“ građanke Vogt. – Slučaj nemačke nastavnice, gospođe Vogt (Dorothea Vogt), kojoj je povređeno pravo na slobodu izražavanja,¹¹ poznat je širom pravnčkih krugova. Dorothea Vogt, članica Komunističke partije Nemačke (*Deutsche Kommunistische Partei* – u tekstu skraćeno: NKP) od 1972. godine, postala je nastavnica francuskog jezika u državnoj srednjoj školi, nakon čega je zasnovala stalni radni odnos (1979. godine). U skladu sa politikom *Berufsverbot*-a (zabrane obavljanja raznih zanimanja u slučaju ako državni službenik ili javni službenik preduzima aktivnosti i nedemokratska sredstva usmerena na promenu ustavnog poretka), protiv gospođe Vogt je pokrenut disciplinski postupak zbog toga što kao državni službenik nije poštovala „obavezu političke lojalnosti“ prema Ustavu.

Prema doktrini *Berufsverbot* državni službenik je u obavezi da se uzdrži od podrške grupama i strankama koje kritikuju državu i ustavni sistem. Dorothea Vogt je, uprkos tome što je, kako je konstatovao Nemački ustavni sud (Savezni ustavni sud, u daljem tekstu: SUS), „besprekorno“ obavljala svoje dužnosti, suspendovana, a zatim i otpuštena sa posla (1986), zbog članstva u Komunističkoj partiji. Nemački sudovi smatrali su da je to učinjeno na zakonit način, jer je gospođa Vogt prekršila dužnosti kao državni službenik, s obzirom na svoje političke aktivnosti u stranci koja je imala protivustavne ciljeve.¹² Sudovi Nemačke i povodom ovog slučaja zauzeli su stanovište da svaki javni službenik ima obavezu vernosti ustavnoj demokratiji, i to kako prilikom vršenja javne službe, tako i u privatnom životu. Vernost podrazumeva nedvosmisleno odricanje od politike svih grupa i pokreta koje vlast smatra štetnim po Ustav.

Veliko veće Evropskog suda za ljudska prava je 1995. godine, međutim, konstatovalo da je u predmetu gđe Vogt, Republika Nemačka povredila čl. 10. i 11. Evropske konvencije o ljudskim pravima (skraćeno: EKLJP), jer je njeno razrešenje „nesrazmerno legitimnom cilju“.¹³ Prilikom utvrđivanja činjeničnog stanja, Evropski sud za ljudska prava (skraćeno ESLJP) je utvrdio gđa Vogt nije davala

Ustavni sud Republike Srbije, Evropska komisija za demokratiju putem prava – Venecijanska komisija, Beograd, 2010, 78.

¹¹ Članom 10. Konvencije za zaštitu ljudskih prava i sloboda, regulisano je pravo na slobodu izražavanja. Pravom na slobodu izražavanja žele se postići osnovne vrednosti u društvu, spoznavanje istine, razvoj demokratije i lično i profesionalno ispunjenje pojedinca. Opširnije: Dragoljub Popović i drugi, *Komentar Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i sloboda*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2016, 245–246.

¹² *Case of Vogt V. Germany: Judgment*, Strasbourg, 26 September 1995, Application no. 17851/91, § 9–23.

¹³ *Ibidem*, § 68.

protivustavne izjave, niti je zauzela protivustavni stav. Takođe, na osnovu svega utvrđenog, uz činjenicu da SUS nije zabranio NKP, te da se jedini rizik ogledao u potencijalnoj indoktrinaciji učenika, do čega nije došlo, konstatovano je da njeno članstvo u ovoj partiji nije dovelo do „bezbednosne opasnosti“. Posebno je sagledana činjenica da NKP nije zabranjena od strane SUS, te da su, usled toga, aktivnosti podnosioca predstavke u njegovo ime bile potpuno zakonite.¹⁴ ESLJP je zauzeo stanovište da je legitimno to da je javna služba garant Ustava i demokratije i da je otkaz podnosiocu predstavke imao legitiman cilj u smislu člana 10. stav 2. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Međutim, Sud je zaključio da ovaj legitimni cilj nije proporcionalan sa slobodom izražavanja, odnosno da se neprijateljstvo prema ustavnim vrednostima, a time i legitimno ograničenje slobode, zaključuje na osnovu članstva pojedinca i njegovih aktivnosti (u konkretnom slučaju podnosilac predstavke bio je i kandidat komunističke partije na pokrajinskim izborima) u političkoj organizaciji koja kritikuje ustavni poredak.¹⁵ Dorotea Vogt, koja je vodila postupak kroz sve nacionalne instance do Evropskog suda za ljudska prava, rehabilitovana je i dobila je pravo na novčanu odštetu.

Slučaj „nelojalne“ građanke Glasenap. – U jednom sličnom primeru, ESLJP je doneo drugačiju odluku u skladu sa okolnostima slučaja. Juliji Glasenap, učiteljici iz SR Nemačke, nije zasnovan radni odnos na neodređeno vreme zbog izraženih „ekstremističkih“ stavova. Prilikom stupanja u službu, kao nastavnik-pripravnik, gđa Glasenap je potpisala izjavu „da je svesna da će njeno zaposlenje biti ukinuto ukoliko bude pripadala ili pružala pomoć organizacijama čije su aktivnosti usmerljene protiv slobodnog demokratskog ustavnog sistema“. Kasnije je potpisala i izjavu kojom prihvata razrešenje u slučaju neloyalnosti sistemu. Pokazujući svoju podršku Komunističkoj partiji Nemačke, uprkos što prema njenim rečima nije bila član te stranke, dovelo je do toga da je gospođa Glasenap ostala bez zaposlenja. ESLJP nije našao da je takvom odlukom povređen član 10. Konvencije, s obzirom na to da je suština spora, koji je prezentovan Sudu, mogućnost pristupa državnoj službi, što nije pravo koje se jemči Konvencijom. Gospođa Glasenap nije ostvarila to pravo, zbog toga što nije posedovala „lične kvalifikacije“, potrebne za javnu službu u Nemačkoj.¹⁶

¹⁴ *Case of Vogt V. Germany: Judgment*, Strasbourg, 26 September 1995, Application no. 17851/91, § 60.

¹⁵ „Proizlazi da je podnositeljka predstavke bila kažnjena zbog svog političkog stava izraženog u postupcima, koji sami po sebi nisu bili kažnjivi, a sve zbog određenog, specifičnog, nemačkog poimanja prirode službeničke odanosti državi i ustavnoj demokratiji“. D. Popović i drugi, op. cit., 248.

¹⁶ *Case of Glasenapp v. Germany*, Judgment, Strasbourg, 28 August 1986, Applications no. 9228/80, § 50–53.

Berufsverbot i temeljna ljudska prava. – SR Nemačka je primenjujući politiku *Berufsverbot* izazvala prilične probleme ne samo građanima (državnim službenicima), nego i političkim partijama desnice i levice kojima je onemogućavala da ravnopravno učestvuju u političkom životu. Na taj način, ona je narušila neke od temeljnih načela vladavine prava, potvrđenih u Evropskoj konvenciji prava i sloboda. Iako je u Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata iznova dopušteno osnivanje komunističke stranke, država je progonila njene simpatizere, istina, samo u javnoj upravi. Radikalni politički program NKP nije bio povod novoj inicijativi za zabranu komunističke partije, uprkos navedenoj presudi o zabrani svoje prethodnice,¹⁷ koja je i zabranjena zbog marksističko-lenjinističke ideologije.¹⁸ Međutim, ako je postojanje i rad političkih stranaka krajnje desnice i levice, bio dozvoljen, ukoliko se istim, očigledno, nije ugrožavala demokratija, postavlja se pitanje legalnosti i legitimnosti *Berufsverbot*-a.

Umesto da politička organizacija, odnosno politička stranka, kao što je to Nacionaldemokratska partija Nemačke (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands* – NPD), koja ugrožava demokratska dostignuća jednog pravnog sistema, bude eventualna meta (zaštite) demokratije, primena militantne demokratije (pre)usmerena je na pojedince. Kako je, moguće da veću opasnost po demokratski poredak predstavlja državni službenik, što opravdava njegovo otpuštanje s posla, a ne stranka s fašističkim obeležjima i političkim programom?¹⁹ Tako je u skladu sa radikalnom uredbom, početkom 80-ih godina prošlog veka, u oblasti prosvete i nauke u Saveznoj Republici Nemačkoj, pokrenuto više od 11.000 postupaka i otpušteno 136 osoba zbog „nelojalnog“ ponašanja prema Ustavu.²⁰

Slična iskustva su postojala i u drugim zemljama. Američka demokratija, takođe, već decenijama unazad, neutralnog državnog službenika vidi kao apolitičnu osobu. To je čovek koji se ne bavi političkom teorijom i pitanjima koja se

¹⁷ Komunistička partija Nemačke (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD) obnovila je svoju političku aktivnost nakon Drugog svetskog rata, ali je u SR Nemačkoj zabranjena 1958. godine. Umesto ove stranke, formirana je Nemačka komunistička partija (NKP) 1969. godine.

¹⁸ O zabrani političkih stranaka u Nemačkoj i odlukama ustavnog suda, v. pregledan tekst, Hans-Hajnrh Fogel (*Hans-Heinrich Vogel*), „Zabranu političkih stranaka u Nemačkoj“, op. cit., 24–29.

¹⁹ Tako je 2003. godine iz proceduralnih razloga obustavljen postupak za zabranu NPD-a u Ustavnom sudu.

²⁰ Podatak preuzet iz nemačke štampe i teksta: „Staatsknete fällig – Nach dem Erfolg einer DKP-Aktivistin drohen Entschädigungsklagen in Millionenhöhe“, *Focus magazine*, 36, 1996, https://www.focus.de/politik/deutschland/staatsknete-faellig-radikalenerlass_id_1872060.html, 17.09.2021.

tiču političke ideologije, već njegovo političko interesovanje nastaje samo u meri potrebnoj za obavljanje građanskih dužnosti, posebno u vezi sa glasanjem na izborima, a eventualna rasprava službenika o politici ne treba da ima uticaj na njegovo okruženje.²¹

Demokratska Evropa je podržala čvrst kurs protiv neistomišljenika. Potvrdu za oštriju lustracionu politiku civilnog sektora, (postkomunističke) države su dobile i od ESLJP.²² Opravdanje je tranzicioni period ka demokratiji, te se s ciljem utvrđivanja mlade demokratske vlasti, blagonaklono gledalo na ograničenje osnovnih političkih prava. Nacionalni ustavni sudovi i druge pravosudne institucije su sledile koncepcije Suda u Strazburu.²³

Sloboda udruživanja i militantna demokratija

Mogućnost političkog udruživanja, za Tokvila, nije samo suština, već i sredstvo očuvanja demokratije. Za razliku od nacija u kojima aristokratija ima ulogu sekundarnih tela koja sprečavaju zloupotrebe vlasti, u demokratijama je nužno slobodno udruživanje radi sprečavanja despotizma stranaka, tj. vladara.²⁴ S druge strane, moralna dilema o opravdanosti militantne demokratije, na prvi pogled, izgleda logična. Demokratija, kako smatraju njeni pobornici, kao najbolji politički sistem izdvaja se i po slabostima, koje postoje pod apstraktnim imenom slobode. Nensi Rozenblum smatra, da nekritičko opravdanje za zabranu partija sa nedvosmislenom antidemokratskom političkom ideologijom, kao što su fašizam ili komunizam, ne možemo *a priori* projektovati i na druge političke

²¹ David M. Levitan, „The Neutrality of the Public Service“, *Public Administration Review*, vol. 2, No. 4, 1942, 319; Vesna Adamović, Nikola Pantelić, „Autonomija ličnosti i instrumenti militantne demokratije“, *Pravni život*, br. 12/2015, Beograd, 364.

²² Ponašanje evropskih institucija bilo je dvosmisleno, pa je EU kritikovala zakone o lustraciji u Češkoj i Srbiji (M. Cakić, op. cit., 295 i 301), sa argumentima da narušavaju prava pojedinca na udruživanje. Međutim, s druge strane, Savet Evrope je doneo niz rezolucija kojima je preporučivao preduzimanje lustracije – krivičnih i upravnih postupaka prema pripadnicima starog komunističkog režima (npr. *Rezolucija 1096 (1996) o merama za razgradnju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema*, opširnije: Mijodrag Radojević, „Lustracija u Srbiji – ilustracija nemoći demokratskih promena“, *Heretikus*, br. 2/2003, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 15–17).

²³ S. Tuyulkina, op. cit., 100, Veoma je analitički predstavljena praksa ESLJP u legitimizovanju militantne demokratije kod Violete Beširević u tekstu „Ubiti pticu rugalicu? Militantna demokratija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava“ (prir. Violeta Beširević), *Militantna demokratija*, Pravni fakultet Union, Službeni glasnik, Beograd, 2013, 87–122.

²⁴ Aleksis Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2002, 169.

stranke, bez obzira na njihovu agresivnu političku taktiku. Ove mere se ne mogu, s identičnim opravdanjem, simplifikovano primeniti na sve političke stranke koje podstiču mržnju prema etničkoj ili regionalnoj grupi, na verske stranke koje se protive nekom aspektu sekularne vlasti, ili pak, one koje zastupaju separatističke programe, odnosno predstavljaju egzistencijalne izazove nacionalnom identitetu.²⁵

Zaštita demokratije zabranom političkih partija, posebno je i veoma problematično pitanje, na koje se odgovara najčešće kontra-pitanjima, ali i citiranjem poznatog Gebelsovog cinizma.²⁶ Nova koncepcija društvenih vrednosti, izvela je zaključak da slobodna utakmica političkih snaga u demokratiji mora da nađe granicu tamo gde neprijatelji demokratije, uz pomoć nje same, žele da je ukinu i uspostave poredak neslobode.²⁷ Uprkos tragičnom iskustvu sa nacizmom, nemački Ustav nije želeo da političku slobodu (bez koje, *de facto*, nema demokratije) onemoguću u većoj meri nego što je potrebno (vidi član 21. Osnovnog zakona). Za zabranom političkih stranaka bi trebalo posegnuti samo ukoliko je politički kurs stranke trajno usmeren protiv demokratskog poretka, tačnije protiv elementarnih ustavnih načela, koje bi konkretno zapretile ukidanju ili ograničenju demokratskog poretka.²⁸

Džon Rols nema dilemu da li treba preduzimati meru zabrane političkih stranaka i organizacija radi očuvanja sistema. Svoje stanovište zasniva na sledećoj argumentaciji. S ciljem očuvanja katoličke vere bila je neophodna borba protiv jeresi u srednjem veku. Zbog toga, srednjovekovno društvo, manje ili više, ujedinjeno u afirmaciji katoličke vere, nije slučajno iznedrilo inkviziciju. Isto se odnosi i na bilo koju drugu filozofsku, političku ili moralnu doktrinu. Društvu ujedinjenom na „razložnoj formi utilitarizma“, neophodne su sankcije državne vlasti da bi preživelo. Takvo stanje Rols naziva „činjenicom represije“.²⁹ U našoj teoriji veoma zanimljivu tezu o militantnoj demokratiji, na osnovu Levenštajnovog shvatanja, razvija prof. dr Tanasije Marinković. Militantna demokratija je vanredna i privremena mera kojoj država pribegava kada su ugrožena ljudska prava građana. Međutim, Levenštajnovu

²⁵ Nancy L. Rosenblum, *On the Side of the Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*, Princeton University, United Kingdom, 2008, 17.

²⁶ „Ono što će uvek ostati jedna od najboljih šala o demokratiji jeste da je ona dala smrtonosna sredstva kojima može biti uništena“ („This will always remain one of the best jokes of democracy that it gave its deadly means by which it was destroyed“, Paul Josef Goebbels).

²⁷ Dragan M. Stojanović „Ustavno-sudska zabrana političkih stranaka“, *Pravni život*, br. 12/1996, Beograd, 310.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Džon Rols, *Politički liberalizam*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1998, 70–71.

razumevanje militantne demokratije nije u skladu sa savremenim liberalnim tumačenjem slobode udruživanja i političkih sloboda. Militantna demokratija je legitimna mera koja je opravdana samo kada su ugrožena ljudska prava, a ne neposredno država.³⁰

Osim pobornika militantne demokratije, kojima nije sporna tendencija zaštite demokratije po svaku cenu, povremeno (i sporadično) nisu bili tihi ni njihovi oponenti,³¹ pre svih Hans Kelzen. On je pred sam krah Vajmarske Nemačke tvrdio da demokratija, da bi ostala demokratija, mora da istrpi sve pokrete koji su nastali u njoj, bez obzira na to što žele da je unište; jer demokratija koja pokušava silom da se suprotstavi želi većine naroda, prestaje da bude demokratija.³² Uprkos današnjoj nepopularnosti ove teze, jasno je da je poštovanje većine volje građana u jednoj državi ono po čemu se demokratija prepoznaje. Shodno tome, recimo, legitimna je svaka promena karaktera političkog sistema. U suprotnom, demokratski sistem se ne bi razlikovao od drugih sistema. Militantna demokratija odbacuje ovakvu logičku konstrukciju. Međutim, njene mere mogu imati suprotne efekte od namenjenih. Umesto zaštite demokratije od neprijatelja, omogućava se proizvoljno isključivanje iz političke utakmice političkih protivnika. Na taj način, umesto efikasne odbrane demokratije, nastaje plodno tlo za potkopavanje njenih temelja. Tako militantna demokratija radi za njene neprijatelje.³³

Pitanje granica do kojih se kreće demokratski poredak u sopstvenoj zaštiti, a da ne uruši sopstvenu demokratsku prirodu postavili su drugi teoretičari, u sociologiji,

³⁰ Tanasije Marinković, *Granice slobode političkog udruživanja – uporednoteorijska studija*, Dosije studio, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Pravosudna akademija, Beograd, 2014, 31.

³¹ Upućujemo na stanovišta autora u zborniku radova urednika Markusa Tila, *Militantna demokrtacija – načela u modernoj demokratiji* (Markus Thiel, *The „Militant Democracy“ Principle in Modern Democracies* (ed. Markus Thiel), London, Routledge, 2009) ili Andraš Šaja (András Sajó, „From Militant Democracy to the Preventive State?“, članak dostupan na <http://cardozolawreview.com/Joomla1.5/content/27-5/SAJO.WEBSITE.pdfm>, 21.08.2021); Levenštajn u pogledu postavljenog pitanja, ne da nije imao dilemu, već je smatrao da demokratiju treba zaštititi „čak i uz rizik i po cenu kršenja osnovnih principa“. V. Fred Bruinsma, David Nelken, „Introduction“, *Explorations in Legal Cultures* (eds. Fred Bruinsma, David Nelken), Reed Business BV, Gravenhage, 2007, 5. U našoj teoriji veoma zanimljivu tezu o militantnoj demokratiji, na osnovu shvatanja Levenštajna, tumači prof. dr Tanasije Marinković, on militantnu demokratiju tumači kao vanrednu i privremenu meru.

³² Damir Velički, „Koncept „borbene demokracije“ u SR Njemackoj“, *Politička misao*, Vol. XLIV, br. 4, 2007, Zagreb, 41.

³³ Carlo Invernizzi A., C., Ian Zuckerman, I., „What’s Wrong with Militant Democracy?“, *Political Studies* 2017, vol. 65(1S), <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0032321715614849>, 27.05.2017, 183–184.

filozofiji, pravnoj teoriji, poput Karla Popera, Ronalda Dvorkina i Ralfa Darendofa. Na ova pitanja pokušala je da odgovori i sudska praksa u pojedinim državama. Nakon terorističkih napada u Americi, Vrhovni sud Kanade je nastojao da uspostavi granicu odbrambene demokratije: „Pirova je pobjeda ako terorizam pobjeđujemo žrtvujući naša uverenja o vrednostima koja su u temelju demokratskog društva – slobodu, vladavinu prava, fundamentalne principe pravde – koji su *u temelju* kanadskog *konstitucionalnog poretka* (kurzivom istakli autori). Izazov parlamenta je da priprema zakone koji se efikasno bore protiv terorizma i u skladu su sa zahtevima našeg Ustava i naše međunarodne obaveze.“³⁴

Skepsa u pogledu primene mera militantne demokratije ispoljava se zbog mogućnosti zloupotrebe ovog instituta i ona je sasvim realna u političkoj praksi. U prirodi je svake vlasti da češće brine o sopstvenim interesima, nego o integritetu demokratije. Militantna demokratija je zbog toga pogodna kao manipulativni instrument, sredstvo za eliminaciju političkih takmaca koji se proglašavaju nekonstitucionalni.

Pomenuta zloupotreba može biti otklonjena, ako pravni sistem razvije jasne i transparentne procedure i kriterijume, i ako postoji nezavisnost ustavnosudskog organa. Ipak, pretnja i dalje opstaje... Venecijanska komisija ukazuje na ovaj problem. Naime, u njenim smernicama je najpre istaknuto da je svakome priznato pravo na političko udruživanje, a zabrana ili raspuštanje političkih stranaka, može da se primeni samo kao krajnja mera, odnosno ona je opravdana samo kada (stranka) zagovara upotrebu sile kao političkog sredstva za podiranje i rušenje demokratskog ustavnog poretka i kršenje ustavom zajemčenih ljudskih prava i sloboda. Najvažnija smernica odnosi se na obavezu državnog organa da oceni da li ta stranka zaista pretila demokratskom poretku i da li se ova pretnja može otkloniti manje radikalnim merama.³⁵

Praksa očuvanja demokratije, ispoljena u vidu lojalnosti državnih službenika, u kolevci ovog instituta – Nemačkoj, ispoljila je izvesne zloupotrebe. Ova mera pokazala se, u jednom periodu, i kao svojevrsni „pritajeni“ produžetak koncepta – zabrane političkih stranaka. Zahtevanje „lojalnosti“ od državnih službenika u

³⁴ Citat preuzet od Milana Podunavca, „Borbena demokratija: konstrukcija neprijatelja demokratije u istorijskim i savremenim političkim društvima“ (prir. Violeta Beširević), *Militantna demokratija*, op. cit., 70; *Suresh v. Canada* (Minister of Citizenship and Immigration), [2002] 1 S.C.R. 3, 2002, § 4. Odluka je dostupna na veb-strani: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1937/index.do>, 21.09.2021.

³⁵ Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures, adapted by the Venice Commission at its 41st Plenary session (Venice 10–11 Dec. 1999) CDL-INF(2000).

ustavnom sistemu Nemačke, na način iskazan u praksi, proizvelo je grube povrede osnovnih ljudskih prava građana. Prevazilaženje efekata zabrane političkih stranka iskazano, najpre, omogućavanjem reosnivanja tih stranaka, korigovano je upravo ovom merom, i to sankcionisanjem individue (državnog službenika) zbog svojih političkih stavova.

KAKO OGRANIČITI I ZAŠTITITI DEMOKRATIJU? MILITANTNA DEMOKRATIJA I KONSTITUCIONALNA DEMOKRATIJA

Konstrukcija „paradoksa demokratije“ i napetosti između konstitucionalne i militantne demokratije, često se ne sagledava na odgovarajući način. Iz same „etimologije“ sintagme „militantna demokratija“, proizlazi da demokratija ustaje protiv snaga koje bi mogle da je svrgnu. Ona brani samu sebe, kao najbolji sistem konstrukcija je kojom se opravdavaju mere uperene protiv neprijatelja demokratije. Ključna dilema, pritom, pojavljuje se u formi pitanja da li militantna demokratija može da bude konceptualizirana tako da „afirmiše jezgro konstitucionalne demokratije“.³⁶ Odgovor nije jednoznačan, niti je jednostavan. Da pojednostavimo i drugačije formulišemo pitanje, koje bi glasilo – da li postoji dobro (legitimno i efikasno) pravno sredstvo za suprostavljanje ekstremističkim političkim stavovima i neprijateljima demokratije? Pesimisti ukazuju i na to da je militantna demokratija svojevrсна, unapređena verzija klasične nemilitantne demokratije, koju karakteriše podložnost krah. Primećuje se da (militantne) demokratije nisu spremne da prihvate legitimitet mišljenja i delanja, usmerenog na njihovo osporavanje. Militantna demokratija je protivrečna konstitucionalnoj demokratiji, jer ograničava prava i slobode pojedincima koji se ponašaju na nelegitiman način. Kako ističe Ričard Viver, jedan od najpoznatijih predstavnika američkog fuzionizma, danas su „neprijatelji slobode radikali i militantni liberali“.³⁷ Ako na tako nešto nisu spremne demokratije, kako to možemo očekivati od drugih političkih sistema, koji su poraženi u trci legitimnosti sa demokratijom. Dakle, neophodno je da napustimo teren „čiste“ demokratije i da prihvatimo da je militantna demokratija „ograničen“ oblik demokratije.³⁸

³⁶ Nenad Dimitrijević, „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?“ (prir. Violeta Beširević), *Militantna demokratija nekada i sada*, op. cit., 33.

³⁷ Ričard M. Viver, „Konzervativizam i libertarijanizam: zajednička osnova“ (prir. Aleksandar Novaković, Dušan Dostanić), *Poredak i sloboda – razgovori konzervativaca i libertarijanaca*, Službeni glasnik, 2020, 481.

³⁸ N. Dimitrijević, op. cit., 37–38.

S druge strane, ukoliko vladavinu naroda zameni normativni državotvorni koncept, pojavljuje se bezobalni prostor za diskreciono ponašanje i manipulaciju značenja i dometa onoga što se u liberalnoj tradiciji smatra jezgrom demokratije – ustavnopravnom garancijom jednakih sloboda za sve. Na primer, uoči poslednjih parlamentarnih izbora u Rusiji održanih u septembru 2021. godine najveći kritičari režima proglašeni su za ekstremiste i zabranjeno im je da se kandiduju, jer se protiv njih vode istrage. Da li se i zabrana opoziciji da učestvuje na izborima može braniti konstrukcijom militantne demokratije? Uopredno-pravnom analizom različitih ustavnopravnih sistema i pregledom različitih teorijskih stanovišta, dolazi se do zaključka da je jurisprudencija i naučna zajednica u dilemi da li posegnuti za ograničenjima fundamentalnih prava izražavanja, ako bi se time očuvala demokratija. Međutim, ona još uvek nije odredila koherentna načela kako da se na legitiman način, u skladu sa konstitucionalnom demokratijom, ograniče osnovna prava i slobode.³⁹ Zastupnici militantne demokratije ne dovode u pitanje kompatibilnost ovih mera sa načelima i vrednostima liberalne ustavne demokratije. Iako postoje različite uporedne varijacije, one se pripisuju drugačijim istorijskim putanjama tih društava, te razlikama u nacionalnim pravnim kulturama, koje iz njih proizlaze. Ustavnopravni okvir militantne demokratije potkrepljen je političkim interesom. Đovani Kapocija, italijanski teoretičar, analizirajući problem ostvarivosti militantne demokratije zaključuje da ona ipak najviše izgleda ima za uspeh u nadnacionalnim sistemima, kao što je EU. Evropska zajednica je utrla put toj mogućnosti kada je svojevremeno u ime očuvanja demokratije direktno intervenisala u unutrašnju politiku vlade Austrije („Hajder“ slučaj). Postojala je sumnja da vlada ove zemlje krši prava manjina, imigranata i izbeglica.⁴⁰ U svakom pojedinačnom slučaju pred sudom mora se tražiti ravnoteža između legitimnih ograničenja slobode i legitimnog interesa države da se zaštiti od svojih protivnika. Zamislimo, na primer, kako bi danas izgledalo stanje demokratije u Turskoj, da je partija predsednika Erdogana bila zabranjena 2003. godine. Umesto toga, zahvaljujući nedostatku kvoruma (kvalifikovane većine) prilikom odlučivanja Ustavnog suda, ova stranka je pobedila na izborima i usledilo je gašenje Ataturkovih tekovina sekularne države i parlamentarizma, progon političkih protivnika i postavljanje stubova „puzajuće diktature“. Ovakvi i slični primeri, ukazuju na to da je veoma kompleksan, dugačak i trnovit put u traganju za legitimnom i efikasnom pravnom formulom ograničenja slobode u odbrani demokratije i njenih vrednosti.

³⁹ Uporediti sa praksom ESLJP, V. Beširević, op. cit., 121.

⁴⁰ Giovanni Capocchia, „Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation“, *Annual Review of Law and Social Science*, United Kingdom, Oxford, 2013, 220.

NIKOLA PANTELIĆ, LL.M.
Deputy Public Prosecutor in the
Third Basic Public Prosecutor's Office
in Belgrade

Dr. MIJODRAG RADOJEVIĆ
Research-associate, Institute for Political Studies
Belgrade, Serbia

(AB)USE OF THE MILITANT DEMOCRACY MEASURES
– LOYALTY OF CIVIL SERVANTS AND LIMITS TO THE
POLITICAL ASSOCIATION

Summary

Can democracy be defended by non-democratic means? Are those means aligned with the constitutional democracy? Is it possible to discover the elements and principles of the recipe that would establish a balance between legitimate limitations of freedom and legitimate state interest to be protected from its enemies? By using the doctrinary jurisprudence standpoints, the authors argue that there is no single answer to those questions. The concept of militant democracy, based on the experience with the nationalsocialist regime, was implemented after the World War II in the then Federal Republic of Germany, and subsequently in the form of lustration in the post-communist countries. The application of this concept in practice has led to the violation of human rights – freedom of speech and freedom of association – guaranteed by the European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms. The paradoxes remain unsolved, and the cure for the enemies of democracy has not been found. In the meantime, the pandemics of authoritarianism in Europe keeps spreading.

Key words: liberal democracy, loyalty of civil servants, limitations of political association, lustration, European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms

Literatura

Adamović V., Pantelić N., „Autonomija ličnosti i instrumenti militantne demokratije“, *Pravni život*, br. 12/2015, Beograd.

Beširević V., „Ubiti pticu rugalicu? Militantna demokratija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava“, *Militantna demokratija*, Violeta Beširević (prir.), Pravni fakultet Union, Službeni glasnik, Beograd, 2013.

Braunthal G., *Political Loyalty and Public Service in West Germany: The 1972 Decree against Radicals and Its Consequences*, University of Massachusetts Press, Massachusetts, 1990.

Bruinsma F., Nelken D., „Introduction“, *Explorations in Legal Cultures* (eds. Fred Bruinsma, David Nelken), Reed Business BV, Gravenhage, 2007.

Cakić M., „Lustracija u Evropi i Srbiji: Motivacija za donošenje Zakona o lustraciji i njihove društvene funkcije“, *Sociologija*, vol. LII, br. 3/2010, Beograd.

- Capoccia G., „Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation“, u *Annual Review of Law and Social Science*, United Kingdom, Oxford, 2013.
- Dimitrijević N., „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?“ (prir. Violeta Beširević), *Militantna demokratija nekada i sada*, Službeni glasnik, Pravni fakultet Union, Beograd, 2013.
- Dimitrijević V., „Ograničenja slobode udruživanja i srodnih prava dozvoljena međunarodnim pravom“, *Ustavno ograničenje slobode udruživanja – zbornik radova* (ur. Jovica Trkulja), Ustavni sud Republike Srbije, Evropska komisija za demokratiju putem prava – Venecijanska komisija, Beograd, 2010.
- Fogel H.-H., „Zabrana političkih stranaka u Nemačkoj“, *Ustavno ograničenje slobode udruživanja – zbornik radova*, Ustavni sud Republike Srbije, Evropska komisija za demokratiju putem prava – Venecijanska komisija (ur. Jovica Trkulja), Beograd, 2010.
- Greenberg U., „Militant Democracy and Human Rights“, *New German Critique – An Interdisciplinary Journal of German Studies*, vol. 42, no. 3, 2015, 169–195, [https://read.dukeupress.edu/new-german-critique/article-abstract/42/3%20\(126\)/169/33224/Militant-Democracy-and-Human-Rights](https://read.dukeupress.edu/new-german-critique/article-abstract/42/3%20(126)/169/33224/Militant-Democracy-and-Human-Rights).
- Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogues Measures, adapted by the Venice Commission at its 41st Plenary session (Venice 10–11 Dec. 1999) CDL-INF(2000).
- Invernizzi A. C. C., Zuckerman I. I., „What’s Wrong with Militant Democracy?“, *Political Studies*, vol. 65(1S), 2017, 183–184, <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0032321715614849>.
- Levitan M. D., „The Neutrality of the Public Service“, *Public Administration Review*, Vol. 2, No. 4, Wiley, 1942.
- Loewenstein K., „Militant Democracy and Fundamental Rights“, *The American Political Science Review*, vol. 31, No. 3, 1937, 417–432, https://warwick.ac.uk/fac/arts/history/students/modules/hi290/seminars/revolution/lowenstein_militant_democracy_i.pdf.
- Marinković Tanasije, *Granice slobode političkog udruživanja – uporednoteorijska studija*, Dosije studio, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, Pravosudna akademija, Beograd, 2014.
- Podunavac M., „Borbena demokratija: konstrukcija neprijatelja demokratije u istorijskim i savremenim političkim društvima“, *Militantna demokratija nekada i sada* (prir. Violeta Beširević), Službeni glasnik, Pravni fakultet Union, Beograd, 2013.
- Popović D. i drugi, *Komentar Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i sloboda*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2016.
- Radojević M., „Lustracija u Srbiji – ilustracija nemoći demokratskih promena“, *Heretikus*, br. 2, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 2003.
- Rols Džon, *Politički liberalizam*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1998.
- Rosenblum Nancy, *On the Side of the Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*, Princeton University, United Kingdom, 2008.

- Sajó András, „From Militant Democracy to the Preventive State?“, *Cardozo Law Review*, vol 27, no. 5, 2005.
- Stojanović M. D. „Ustavno-sudska zabrana političkih stranaka“, *Pravni život*, br. 12, Beograd, 1996.
- The „Militant Democracy“ Principle in Modern Democracies* (ed. Thiel M.), London, Routledge, 2009.
- Tokvil A., *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2002.
- Tuyulkina S., *Militant Democracy – Undemocrativ political parties and beyond*, Central European University Department of Leagal Studies, Budapest, 2011.
- Velički D., „Koncept „borbene demokracije“ u SR Njemackoj“, *Politička misao*, vol. XLIV, br. 4, Zagreb, 2007.
- Viver M. R., „Konzervativizam i libertarijanizam: zajednička osnova“ (prir. Aleksandar Novaković, Dušan Dostanić), *Poredak i sloboda – razgovori konzervativaca i libertarijanaca*, Službeni glasnik, 2020.

Datumi prijema i prihvatanja rada

Primljen: 23.09.2021.

Prihvaćen: 07.10.2021.

ORIGINALAN NAUČNI RAD